

ՊԵՂԱՌԻՆԷՔ Պ. ՇԼԻՄԱՆԻ Ի ՏՐՈՅԻԱ

Կը յիշեն անշուշտ ընթերցողք՝ որ մեր անցնալ տարւոյն վերջին Պրակին մէջ (նՅ) համառօտիւ մը յիշատակեցինք Պ. Շլիմանի գերմանացւոյ ըրած պեղմունիքներն և գիւտերն 'ի Տրոյիա. բայց որովհետև խնդիրն անտարբեր բան չէ, վասն որոյ օգտակար կը համարինք քիչ մ'աւելի տեղն 'ի տեղն խօսիլ նոյն նիւթոյն վրայ:

Յառաջ քան զամենայն գիտնալու ենք, որ սկսեալ 'ի կանուխ ժամանակաց, տրոյական խնդիրն հմուտ, աշխարհագիտաց և իմաստնոց մասնաւոր մտադրութեան նիւթ եղած է: Քրիստոսէ գրեթէ երեք հարիւր տարի առաջ, Գեմնտրիոս անուն քերականն, կը ցուցընէր յունական գաղթականութեան մը բնակչաց, թէ իր տունն Հոմերոսէ երգեալ Իլիոն քաղաքին աւերակաց վրայ շինուած է: Երեք դար ետքը, Ալգոստեան կայսեր օրերը, Ստրաբոն համալիտ ցուցուց ինքն զինքն այս կարծեաց, որուն օրինակին հետեւեցան ամենայն հռովմայեցի պատմագիրք: Իսկ Ալեքսանդրացիք որ հակառակ կարծիք ունէին, անքնդհատ աւանդութեամբ հաստատեալ իրենք ալ ունեցան իրենց կուսակիցները. և վէճն այնքան տեղեւորքան տեղեցին Յոնք, Հռովմայեցիք, հմուտք և իմաստունք: Ապա յաջորդեց միջին դարն, որ ծածկեց զամենայն խորին խաւարաւ, և յետոյ ամիսական բարբարոս ժողովրդոց արշաւանքն, որ կուտելին աւերակ աւերակի վրայ: Բայց Արևմուտք ըստին պատմագիրքն իրեն առաջնորդ առած, համարեցաւ թէ երկու Իլիոնք կային՝ կարի զանազանք յիբերաց, և թէ երկուքն ալ կորսուեցան:

Անցեալ դարուն վերջերը, հետխուղից և աշխարհագիտաց քննութիւնն սոր թուական մը բայցին արեւելեան ուսմանց, մտադրութիւնն ուղղելով մասնաւորապէս հոմերական աւանդութեանց վրայ: Պ. Շլիման (Chevalier) ուղեւորեց 'ի Տրոյիա, 1788ին, և Պանարպաշի գիւղն համարեցաւ տեղի վիպասանական քաղաքին: Ասկայն նոյն թուականին այդպիսի խնդիր մը լուծելու ուրիշ միջոց չունէինք բայց եթէ բազմաթիւ տեղեւոյց զիրեն պատմութեան հետ. ըստ որում հարկ էր որ Տրոյիա սարաւանդի մը վրայ շինուած ըլլար, վասն զի բերդաքաղաք էր, ուսկեց պէտք էր որ ծովն տեսնուէր. դարձեալ ծովային և քաղաքին անտարկն մէջ եղած միջոցն ընդարձակ ըլլալու էր բանակ մ'ընդունելու չափ,

և ջերմ ու ցուրտ ջրոյ աղբիւրներ ունենար, որպէս նշանակէ Հոմերոս, և Սկամանգորտի ափանց վրայ բարձրացած ըլլար: — Բայց զժամատարար այս գետն միշտ իր ընթացքը փոխիւնելուն՝ Տրոյիա գայի դաւաճման հաճախութեւ տեղի մ'եղաւ, և ծովն իսկ չկարենալով իր սահմանը հաստատուն պահել, ու և է կարծիք տարակուսական կը մնային միշտ: Բայց կեցած էր տւանդական տեղին, նուիրական երկիրն, Հիկն խիտն, զոր առաջին անգամ տարակուսի տակ կը ձգէր Գեմնտրիոս, որ վկայեալն էր 'ի Հերոդոտոսայ և 'ի Քսենոփոնէ, ուր բեկաւ Քսենոքսէս երբ կ'արշաւէր ընդդէմ Յունաց, և Ալեքսանդր՝ երբ ընդդէմ Արիոյ:

Եւ որովհետև Ռոմանեան Պետութիւնը չէր ներքէ պեղել երկիրը, վասն այնորիկ հնախոյոց սկսանքնել զգիրս, և աւելի կամ նուազ հանճարաւոր տեսութիւններ ընել, անանկ որ ծանր տարակոյս մը կը սպառնար լուծել կամ մարել բոլորովին տրոյական խնդիրն: Զնդկական խորհրդաւոր վիպասանութիւնք, որոց գաղտնիքը և իմաստը կը մեկնէին հետզհետէ բանաւէրք, գիպողագոյն նմանութիւն մ'ունէին Հոմերոսի վիպասանութեան հետ. և միթէ Հոմերոս հաւաքական անուն մը չէր զանազան բանաստեղծից և հաղներգուաց, յառաջ քան զնախապատմական թուական. որ եթէ ստուգուէր, կը հետեւէր Թէ Տրոյիա չը կտր, և ամենայն բանաստեղծիքն կը վերնային: Ասիկա, ինչպէս աղէկ կ'ըսէ Պ. Պիւրնուֆ « մըրիկ մ'էր որ կու զար 'ի հեռուստ », և պիտի խռովէր առ վայր մի բոլոր վիպասանութիւնքն և մարդկային աւանդութիւնքը՝ որ չունէին մասնինաւորիչ յիշատակարաններ:

Նոքա որ դիրահաւատ են, դիրակասկածալ են: Յորմէ հետէ վերջին դարուս նորածին ուսումնական բանագիտութիւնն լուսաւորեց բոլոր մարդկային մտաց երեւակայութեան խորհրդական ձևերը, ալ անկէ ետքը սկսաւ հաւատք չընծայել աւանդութեանց, մոռանալով զժամատարար որ շարունակեալ զաղալիար մը՝ ունի գրեթէ միշտ իրականութիւն: Քարովին կիտան պատմութիւնն գրեթէ ըստ մեծի մասին ժողովրդական ամանդութենէ բազաղաբեւէ էր, և սակայն ստոյգ պատմութեանց կարգն անցաւ. և Հին դարական առածն թէ՛ « Չիք ծուխ առանց հրոյ »:

մեծ իմաստ ունի տառջիկայ խնդրոյն մէջ, Հոմերական աւանդութիւնն երկու տարակոյս կը հանէ մեր առջին, նկատմամբ գրութեանքին ու տեղոյն: Մինչև օրմանեան արջաւանաց թուականն, հոմերական աւանդանքն կը յիշատակուէին տակաւին, որք այլափոխեցան յետոյ: Բայց Տրոփագա պահեց միշտ իր անունը՝ սկսեալ 'ի պատմական ժամանակաց, և այս ապացոյց մ'է թէ եղած է Տրոյիա անուն քաղաք մը, որ անմխտեմ է:

Բարերախտարար քանի մը տարիէ 'ի վեր հմտութիւնն փորձառական չազդին մէջ մտաւ պեղմամբ, նման բնապատմական գիտութիւնն: Պեղմամբ Պ. Պոգգա 'ի լոյս հանեց գլխուն, Պ. Լայարտ գրաբերտն, և ուրիշ երևելի հնագէտք շատ մը ուրիշ հնութիւններ. որոց մանրագէտն՝ Բաշն և Բրիշն է: Մինչև ցայսօր գետինն ուրիշ բանի համար չէին պեղել, բայց եթէ գտնած, ուրիշ և արծաթ հանելու: Պեղմանց զԸԼ-խաւոր տեղին իտալիան է, որ լի է ազգի ազգի հնութեամբք. ուր հնագէտք կը վերտանգեն չարունակ իրենց կեանքն և ունեցած դրամին՝ հանելու 'ի ծոցոյ երկրի վազմի խեցեղէն անոթներ և քարէ կազմածներ: Համոզուած են ամենայն գիտունք որ քաղաք մը որչափ ալ հին ըլլայ, միշտ նշանակ կը թողու իրեն. վասն զի եփեալ կան անհոգ է, որ կրնայ առաջի առնել մի առ մի բոլոր մարդկութեան պատմութիւնը: Եւ ահա սոյն սկսեամբ և անկալութեամբ Պ. Շլիման ձեռք զարկաւ 1871 ին մեծամեծ պեղմանց 'ի Տրոփագա, որուն ամեն բանէ առաջ կենսագրութիւնն ընելն կարեւոր կը դատենք, որ ոչ միայն մեծ հնագէտ է այլ և մեծ իմաստուն:

Պ. Հենրիկոս Շլիման ծնաւ 1822ին, 'ի Քալէօրսոք գիւղ Մէլլեմպուրկ-Վէրինի դքսութեան, 'ի չափաւոր ընտանեաց. որուն հայրը, թէ և ոչ այնչափ բարեկեանց, այլ անթիկրի կատարել տուաւ իր որդւոյն Եւսմանց ընթացքը: Հազիւ թէ խօսիլ սկըսայ, կ'ըսէ Պ. Շլիման, հայրս կը պատմէր ինծի հոմերական դիւցազանց դրոճերը, 'ի հրազոնման մտացա. և գիտեմք որ անշնչեկի կը մնան տղոց մտացը մէջ առաջին տպաւորութիւնը: Թէպէտ հնգետասան ամաց հասակիս մէջ որոշուած էի մանրավաճառի մը բով մտնալ իբրև աշակերտ, փոխառնակ ուսումնական կենաց հետեւելու՝ առ որ հակամիտեալ էի, սակայն կ'երազէի միշտ այն հին անուններն, որոնք մանկական երեւակայութեանս մէջ տպաւորուելը էին երբեմն:

Այս 'ի հնգետասան ամաց մինչև ցրսանամ, Պ. Շլիման սորվածն ալ մոռցաւ, վասն զի առաւօտեան հինգերորդ ժամէն մինչև երկուցեան մետասաներորդ ժամը ուրիշ գործ չունէր՝ բայց իթէ տառելի, կողի և սղ ճանառել, գետնախնձոր կնդեկ և խառնութեւ արել: Բայց օր մը, ուսուալ երիտասարդին մէկը, որ անհանձար գնացիւրն զաղապարտութեան արուեստ կընէր, գիտովցած Պ. Շլիմանի խառնութեւ կը մոռայ, և տիրոջը առջին կը սկսի ներգաշնակ կերպով արտասանել Հոմերոսի տողերը: «Թէպէտ և տող մ'ալ չէի հասկընար, կ'ըսէ Պ. Շլիման (թուի թէ լատիններէն միայն գիտէր և ոչ յունարէն), սակայն այդ ներգաշնակ տողին այնպիսի խորին պատուարութիւն րրին վրաս, որ կու լայի գառնապէս իմ ճակատագիրս: Երեք անգամ կրկնել սուրի իրեն այդ գերագանց տողերը, նոյնչափ գաւաթ օդի տալով:»

Այս գէպէն ետքը, Պ. Շլիման թողուց չուտ մը մանրավաճառի խառնութեւ, բայց յետ պատեհական դիպուածոյ մը, որ իրեն թշուառութեանը պատճառ պիտի ըլլար. վէրք մ'առած էր ուսոցը վրայ ծանրաբեռն ուրկը մը վար իջեցնելու ասեն: Վաճառականին մէկը տեսնալով զինքը Համպուրկի հիւանդանոցին մէջ, 'ի գութ շարժեալ եղկելոյն վրայ, տեղ մը հոգաց իրեն արաւտեանտան մը մէջ, սրով կըցաւ օրուան մէջ քանի մը ժամ ուսման պարապել: 800 Փրանք կը վստառէր տարին, որուն կիսովը միայն շատացած՝ վերնայարկի մէջ կը բնակէր, և միւս կէսն գիրք գնելու կը գործածէր: Սորովցաւ առունց ուսուցչի՝ անգղիներէն և ռուսներէն լեզուները: Ա'ուսանէր 'ի բերան Տելլմարէն՝ կամ ուրիշ ծանօթ գրքէ հասուած մը, և կըրկին ու կրկին անգամ կ'արտասանէր նոյնը բարձրաձայն: «Ռուսերենի համար աղքատ Հրիպ մ'ունէր, որուն Չ Փրանք կը վճարէր չարաթ գլուխ՝ կրկնել տալու քան անգամ մի և նոյն պարսեթութիւնը 'ի ռուս լեզու. վասն զի մեծ կըլու կ'ընծայէր լուրդական յիշողութեան: Վից՝ ամսուան մէջ ուսաւ գաղղիներէն. սորովցաւ դարձեալ հոլանտերէն, իտալերէն, սպանիացոց և բորդուգայաց լեզուն, չուետերէն և լեհերէն: Առանց գիտնալու կը պատրաստուէր, բազմայեղուեան ուսմամբ, աշխարհաբարձ քական կենաց: Չէր ուզէր հետամուտ ըլլալ յունական իդուլին, վասն զի կը վախնար որ չըլլայ թէ նոյն լեզուին գիթիլ գեղեցկութիւնն հեռացնէ զինքն յարուստական կենաց՝ որուն պէտք ունէր: Բայց 1856ին, հրաժարելով վերջապէս այդ տեսակ գրադ-

մուշեքներէ, իրեն համար առանձին վաճառականական տուն մը հաստատանք 'ի Բնգերսպուրկ, ուր զրկուած էր իր տիրոջը գործոց համար, և այս կերպով կրցաւ 'ի գործ գնել իր փափաքները: Ուսաւ նոր յունարէնէ և Հոմերոսի լեզուն: և կը կարգայի և վերակարգայի գլխակական և գլխական, 'ի լըսէ Պ. Շլիման, առանց երբէք ձանձրանալու, ինչպէս նաև բոլոր միւս յունական մատենագիրները:

1838ին, Պ. Շլիման, թէ իր գործոցն և թէ զբօսանայ համար ուղևորութիւն մ'ըրաւ 'ի Շուեռ, 'ի Տանիմարա, 'ի Գերմանիա, յիտալիա, յեգիպտոս և վերադարձաւ 'ի Բնգերսպուրկ, անցնելով Վստրիս և պիւնաստան. և ուսաւ 'ի ճանապարհի արաբական լեզուն: 1863ին իր բախտն շինելէն ետքը, առանձնացաւ յարաւրէին գործոց և ընթացաւ յանձնակի իւր Տրովադա: Անկէց անցաւ 'ի Հնդկիս, 'ի Սինաստան, 'ի Ճաքոն. պտտեցաւ բոլոր աշխարհ, և ապա առ ժամանակ մի հաստատուեցաւ 'ի Բարիդ, պարապելու հնագիտական ուսմանց: Յետոյ վերադարձաւ իր սիրելի հայրենիքը, 'ի Յունաստան, միշտ եռանդուն 'ի սէր նորա, և յոյն աղջկան մը հետ ալ ամուսնացաւ:

Պ. Շլիման հաճութեամբ չէր լսէր Հոմերոսի և Տրոյիոյ վրայ ծագած բանասիրական տարակոյսները. ուստի միտքը դուրս բառնալ այդ նորաձև սկեպտականութիւնը, և վրէժ խնդրել իր աստուածոցն և զիւրացանց: Կը պատմեն թէ ուլած ըլլայ գնել բոլոր Հիսսարլըքի երկիրը, և թէ կալուածատեարը չեն ուզած վաճառել. բայց ապա Օսմանեան պետութեան հասարակաց կրթութեան պաշտօնեայն Սաֆվէդ Բաշա ինքն գնելով այդ երկիրը, պարգեւ է ամենայն գծուարութիւնները: Կը պատմեն դարձեալ թէ խոստացեր է Պ. Շլիման, փոխարէն հրամանին որ կը թողուր իրեն պնդել զՀիսսարլըք, բաժնել Կ-Պօլսոյ Թանգարանին հետ բոլոր գտնուած բաները. և թէ Օսմանեան կառավարութիւնն չպահելով իր խոստումը, Պ. Շլիման ալ իրաւացի համարեց և լուծեալ համարիլ ինքն զինքը իր խոստմանէն. և դեռ ուրիշ ասոնց նման պատմութիւններ, որոնք օտար ըլլանուն մեր նիւթէն՝ զանց կ'առնենք:

Ենգի կարեւորն այն է, որ Պ. Շլիման Հիսսարլըքը փորելու հրաման ընդունելէն ետքը, անդանդալ հարիւր յիսուն գործաւոր ժողովեց, և սահմանելով առ այդ գործ երկու հարիւր հազար ֆրանք, սկսաւ նախ քսանի չափ լայն հորեր փորել, և ապա ահագին մեծութեամբ խրամ մը բացաւ

վաթսուն մեզր լայնքով: Այս կերպով 'ի լոյս հանց զանազան խաւեր, ձևացեալք յաւերակաց չորեցունց քաղաքաց, որոց մէջ ամենէն հինն Հոմերոսի Իլիոնն չէր: Խրամը վեց մեզր խորութիւն ունէր, և 'ի վեցերորդ մեզրէ մինչև ցտասներորդ մեզր՝ կարմիր մոխրոյ և անհարթ աղիւսոյ խաւ մը կը տարածուէր, արտաբուստ միայն եփեալ ահագին հրկիւղութեան ջերմութենէն, և մէկտեղ զանգեալ մետաղներ, որոնք ամենքն ալ հրով աւերեալ քաղաքի երևոյթ ունէին: Իսկ 'ի տասներորդ մեզրէ մինչև ցլվշտասներորդ մեզր, բրտեալ անկերպարան նիւթեր կային, որոց թուի թէ Պ. Շլիման մեծ մտադրութիւն ընծայած չըլլայ: Սինոյթ եղաւ նոյնպէս հանել 'ի գիշերային մթութենէն այս նախնական քաղաքը ժայռոց վրայ կառուցեալ, և ոչ իսկ յարուցանել զայն՝ որ ասրեր ու մեռեր էր հոմերական քաղաքին աւերակաց վրայ: Հմուտ հնագէտն ուրիշ բան չէր փնտռէր 'ի մատաղ տիոց՝ բայց եթէ զՏրոյիա, որով զանգեր էր հայրը իրեն նորածին երեակցութիւնը, և որուն յիշատակն արտասուել կու տար իրեն:

Մաքրեց ուրիմն խնամքով այս կարմիր փոշոյ խաւը, և գտաւ ութ ոտնաչափ խորութեամբ ամրոյղ անօթներ, քարէ կաղանձներ, պղնձէ գէնքեր, ոսկրէ ու փղոսկրէ զանազան առարկաներ, մեծ բազմութեամբ փոքրիկ կոններ (cône) յեփեալ հողոյ, զանազան անօթներ ամեն տեսակ ձևերով, սկսեալ յերկայնապարանոց ետուրուրական անօթոց մինչև ցորովայնաւոր և ցանոտն անօթս, և անթիւ բազմութեամբ կլորած անասններ յեփեալ հողոյ, զանազան կերպարանօք, մեծաւ մասամբ կերպարանք բուրգ և իլիական Սթենասայ, որոց վրայ Պ. Պիլընոֆ համարի տեսանել ըծածանքներ և կուռքեր, որոյ զաղափարին հետեցանք բազում ուրիշ հնախոյզք: Թուի թէ ասոնք առաջին քաղաքականացեալ ժողովրդոց կրօնական պաշտաման մէկ առարկայն եղած ըլլան: Ուրիշ շատերն ալ կարծեցին թէ տրովական դարմը ըլլան, որոնք փոքրիկ ծակ մ'ալ ունին մէջ տեղերնէն, որպէս զի թելի վրայ կարենան շարուիլ ու զիւրութեամբ պահուիլ: Իսկ բուրգ պատկերին գալով, կ'երեայ թէ Տրոյացիք իրենց գրամոց վրայ Աթենաս աստուածուհւոյն պատկերը կը դրոյմէին, պաշտպանին Տրոյիոյ, որուն իմաստութեան նշանն էր բուռ: Ի՛նչ և ի՛ցէ, Պ. Շլիման ժողովեց ասոնցմէ աւելի քան զտասն հազար, և կային ուրիշ շատեր ալ, բայց իբրև աւելորդ՝ 'ի բաց թողուց: Գտաւ նմանապէս

մէկ քանի մարդկային գանկեր, և որմոց անհամար մնացորդներ, յիփհոյ աղիւսոյ, կրացեալ արտաբուստ: Այն վայրկեան յուրում առաջին անգամ լոյս տեսան՝ թաղեալք 'ի մթաթևան գույշէ երեսուն և հինգ զարերէ 'ի վեր, ընկան մէկէն և վերջինցան: Սակայն նշմարեց հօն Պ. Շիխման քաղաքի հետք մ'իւր պարսպոյն ու հողատերական պալատով, որ յաղթ աշտարակ և ներքին գուռ մ'ունէր, նման միջին գարու ամրոցաց: Ասիկա Սկէա (Scée) գուռն էր, ուսկից դուրս կ'ելլային զիւցաղունք Տրոյիոյ՝ պատերազմելու Բուռաց գէմ: Ա՛վ կրնայ նկարագրել այս վայրկեանին Պ. Շիխմանի զգացած ուրախութիւնը: Այս որմունքը իրեն համար կենդանի էին, և կարծես որ իրիականն կ'ելլար ամբողջ 'ի գերեզմանէ 'ի նոր կենդանութիւն: Բայց լաւ կ'ըլլայ որ Պ. Շիխմանի մտիկ ընենք:

« Այս տարուան մէջ բրած պեղումներն երս, կ'ըսէ նա, վկայեցին ըստ բաւականի, որ երկրորդ ազգն որ կառոյց իր քաղաքը առաջին քաղաքին աւերակաց վրայ, Տրոյացիք էին՝ երգեալք 'ի Հոմերոսէ: Տրոյական աւերակաց այս խաւն, որ մեծ հրայրեցութեան մը հետքեր կ'ընծայէ, իսկոնի աշտարակէն գրեթէ երեք մեղր վեր է: Այժայի կրկին դրուներ, ինչպէս նաև չորհապատ մեծ պարիսպն, որուն շինութիւնը Ալլողոնի կ'ընծայէ Հոմերոս, կը կրեն ահագին հրդեհի մը ստոյգ նշաններ: Այդ աղիոզորմ պատահարին մէկ ուրիշ նշանն ալ պղնձոյ ու կապտայի կղկղանքն է, որ վեց հազարամեղրէն մինչև ցերեխուն հազարամեղր թանձրութեամբ կը ծածկէ բոլոր բլուրը, ութ կամ ինն մեղր խորութեամբ: Իսկ Տրոյիոյ քաղաքին արինահեղ պատերազմաւ թշնամեաց մեղրով կործանած ըլլալն այ կը ստուգուի զինուց և ոսկերաց մնացորդներէն, որ կը գտնուին Աթենասայ մեհենին խորերը: Վասն զի գիտենք 'ի Հոմերոսէ որ նոյն ժամանակները կ'այրէին միշտ մարմինները, և աճիւնը սափորոյ մէջ կ'ամփոփէին, յորոց շատ մը գտայ նախ-հնդկեան հողոյն մէջ: Վերջապէս այն տեղն ուր գտայ Հոմերոսի գանձն, — զոր արքայական ընտանեաց միջէն մէկն ջանացած է ապրեցնել քաղաքին աւերման ատեն, բայց բռնապատուած թողուլ այս որմոց տակ, — կը վկայէ յայտնապէս թէ Տրոյիա աւերեցաւ 'ի թշնամեաց »:

Թողունք դարձեալ որ այս « գանձուն » գիւտն ալ ինքն Պ. Շիխման պատմէ, որ բու-

լոր ուրիշ գիւտող նման երկրաբանութեանց ու հակաճառութեանց նիւթ եղած է:

« Երբն կը պեղէի, կ'ըսէ երևելի հնախոյ-գոր, տրոյական մեծ պարսպին ոտքը, Պրիսմա ալ պայտատն ամենամօտ, մեծագան-գուած պղնձոյ կտորի մը հանդիպելոյ, որ գրաւեց զարմանքս: Մտնելու ժամ էր սա կարմիր մոխրոյ թանձր խաւով և կրացեալ մնացորդօք, և կեցեր էր վեց ոտք թանձրութեամբ և ութ և տասն բարձրութեամբ որմոյ մը տակ, քարամբ և հողով կառուցեալ, մնացորդ Տրոյիոյ աւերակաց վրայ բարձրացեալ քաղաքին: Բայց յեցեր էր այս որմը պղնձոյ գանգուածոյն վրայ՝ զոր ջօշափեր էի գտրեծքս: Այս աւարկայի գործաւորացս անպագութենէն աղատելու համար, վասն զի կը համարէի թէ ոսկիէ ըլլալ, մէկէն ճաշու զանգակ զարնել տուի, թէ և կանուխ էր ժամանակն: Ե մինչդեռ գործաւորք ուսնելու և հանգչելու հետ էին, միտքս զրի ես անձամբ աւանձինն 'ի վեր հանել այդ գանձը, մեծաւ աշխատութեամբ և վտանգօք կենաց: Վասն զի մեծահատոր պատն որոյ տակ կ'աշխատէի, ամեն վայրկեան կը սպառնար փչիլ վրաս, բայց աւարկայից տեսութիւնն զորս 'ի վեր կը հանէի, և որք անկշռելի զին ունէին գիտութեան աւայի, անխորհուրդ արիւթիւն մը կը ներշնչէին յիս, որով կ'արհամարհէի զամենայն վտանգ: Բայց այս գանձուն տեսաւ զափորտութիւնն անկարելի էր առանց ձեռն տուութեան ամուսնոյս, որ կեցեր էր հօն, ծածկելով գտնուած աւարկաները մի առ մի իր չըրկագէստին վրայ և 'ի բայ տանելով »:

Հանուած աւարկայքն ըստ մեծի մասին ոսկիէ և արծաթէ էին. մանտակներ, ուպարանջաններ, բոլորածն ոսկիէ կազմածներ, որոց մէջ կար և աւրիթիթիլոն կոչեցեալ համբաւաւոր բաժակը: Խնդրէր էր յաւուրց անտի Արիստոտելի, թէ ինչ իմանալու է այդ անուամբ, որքեօք բաժակ մը կրկին անգեղօք, թէ կրկնաբան ըմպանակ մը նման աւազէ ժամացուցից: Բայց իմացուեցաւ Հիւսի որ ամրիթիթիլոն բոսաւոր տեսակ մը բաժակ էր, որուն երկու կողմերէն ալ կը խմուի կրկին բերանով, և ունէր երկու մեղիս ձեռքէ ձեռք անցընելու, և չէր հանգչէր 'ի գետին մինչև որ բոլորովին չպարպուէր: զայս այսպէս կը պահանջէր նոյն ժամանակաց անդուականութիւնը: Կոշնատէրը ըսողոց վրայ կը բռնէր զայն՝ որպէս զի ստրուկը լեցնէ, և յիս ըմպելոյ՝ կ'անցնէր ասպնջակահին որ մէկէն կը

գատարկէր. բայց այս շարժմունքներն մեծ վայելչութեամբ ու աղնուականութեամբ կը կատարուէին: Ամբիքիքներ ոչ թէ Պրիամոսի գանձուց միայն սեփական էր, այլ Պ. Շիրմանի գտած անոնցմէ ամեն տրոյական խաւերուն մէջ գանազան մեծութեամբ, սկսեալ անոնցմէ որ կը պատշաճէր Հոմերոսի զիւցաղանց ստամբոսին՝ մինչև կէս բաժակի ընդունակութեամբ, որ կը զրոյցընէ թէ այս կերպ խմելն ոչ թէ ծարաւը յագեցնելու համար էր, այլ հարկաւոր ու պարտաւորեալ ձև մը տրոյական հիւրընկալութեան:

« Գանձուն շտապաւ ծրարուած ըլլալն, կ'ըսէ Պ. Շիրման, անկէջ ալ յայտնի է, որ սպա մեծ արծաթէ անօթ մը գտայ՝ պղծնձոյ այս մեծ պատանքին տակ որ կը ծածկէր զամենայն, կային անոր մէջ ոսկիէ երկաւ գեղեցիկ ապարօշներ, խոյր մը կամ ծամակալ ոսկիագործ՝ կնոջ գլխուն համար, չորս զինդ հարուստ ու ճարտարագործ, յիսուն և վեց ճարմանդք բոլորչիք՝ չորս հազար եօթն հարիւր յիսուն պզտի մատանիք ոսկեկաղմբ, ծակոտեալ ոսկիէ գընդակներ, ոսկիէ փոքրիկ խօրանարդ մարմիններ՝ անանկ որ կրնան շարուիլ իրարու վրայ, կոճակներ և ուրիշ զարդեր, վերջապէս վեց ապարանջանք և երկու պզտի ոսկիէ բաժակներ: Բոլոր այս ամեն առարկաներն ձգուած էին առանց կարգի, բայց լաւ վիճակի մէջ մնացած: Այս արծաթէ ամանին չորս կողմը գտնուած բազում առարկայք զանգեալ էին մէկտեղ, հրկիզութեան քնմութենէն »:

Հելլենասիրաց հմտութիւնն ու երևակայութիւնը մէկէն ի քննութիւն առաւ ոսկիէ ծամակալը՝ գտեալ Պրիամոսի գանձուց մէջ: Պ. Շիրման կ'ուզէր որ ասիկա Հոմերոսի յիշատակած չղաշատեոն ըլլայ, բայց առարկեցին իրեն որ ոչ տարածութիւնը և ոչ նիւթը կը համապատասխանէին այդ նշանադրութեան. վասն զի աստուածունհին ինչոյ, Ողիսսականին մէջ, անոր նման ուրիշ մ'ալ Ողիսսէսի տուած էր, որ ունէր զօրու-

թիւն ջրոց վրայ բռնելու զինքը: Պ. Կլատսզըն որ մեծ հմտութիւն ունի և հեղինակութիւն յունական հնութեան նիւթոյ մէջ, համարեցաւ թէ այն « հիստեալ » ծամակալն ըլլալ՝ զոր Անտրոմաքէ կորզեց ի գլխոյն՝ երբ լսեց Հեկտորի մահը ի նշան սգոյ, Բայց այս երևակայական ենթադրութիւններէ աւելի հետաքրքրական են այն ոսկիէ պնակներն որ կը ծածկեն չղթալից օղերը, ձևացնելով վրանին կղմընտրած և պատեան մը, ամենքն ալ դրոշմալք ի պատկեր բուխ: Միթէ ասիկա յայտնի նշան չէ՞ թէ այդ ոսկիէ պնակներն գրամբ եղած ըլլան, նման անոնց զոր կը կրեն աքեռեան կանայք վզերնուն վրայ զարդի համար: Միթէ դժուարին է հաւատալ թէ իշխանուհիք ժամանակին կը ծածկուէին բարեպաշտական սկզբամբ խորհրդական պատկերօքն Աթենասայ:

Պ. Շիրմանի պնդմանց պատմութիւնը կը ձևանայ ի քսան և երեք տեղեկագրութեանց՝ զորս կը յուղարկէր յաջորդաբար Աթենքի հնագիտական ընկերութեան, սկսեալ 1872 տարւոյն սեպտեմբեր ամսէն մինչև 1873 տարւոյն յունիս ամիսը. որոնք նաև առանձին գրքի մէջ ամփոփուած պիտի հրատարակուին մօտերս: Կրնանք ուրեմն ըսել թէ 1871-72-73 տարիներն արգասարբեր եղան գիտութեանց և հնախօսութեան. մէկ կողմանէ կ'որսախանային իմաստունք և միւս կողմանէ կը փառաւորուէր Պ. Շիրման:

Բայց գժրախտաբար երևելի հնագիտին գիւտերն նիւթ եղան պէս պէս քննութեանց ու երկբայութեանց: Հակառակորդք կ'ուզեն ցուցնել որ Պ. Շիրմանի Տրոյիայն չէ նոյն հոմերական Տրոյիոյ հետ. կ'ըսեն թէ Պ. Շիրման պէտք էր ի լոյս հանել ոչ թէ որմոց մնացորդներ յանյարդար աղիւտոյ և յանտալ վիմէ, այլ մեծամեծ յիշատակարաններ ի կիճէ և ի մետաղոյ Ուրեմն աւելորդ է երկարել խօսքերնիս, սպասենք հնագիտաց քննութեանը ու դատաստանին: